

ЗА МЕЖАМИ ВЛАСНОГО ТІЛА: ПРОБЛЕМА «ВНУТРІШНЬОЇ ЕМІГРАЦІЇ» В ПОЕЗІЇ В. СТУСА

Статтю присвячено дослідженню дискурсу тілесності в поетичному доробку В. Стуса. Дискурсивний аналіз найбільш значимих для художнього світу В. Стуса соматичних маркерів дає підстави стверджувати, що саме тілесні відчуття є онтологічною передумовою процесів самоусвідомлення та переживання поетом власної присутності у світі. У ситуації постійного зовнішнього контролю (в'язниця, заслання, табір особливого режиму) загалом характерний для художнього світобачення В. Стуса екзистенційний конфлікт поглиблюється, мотиви внутрішнього розриву тілесного та духовного значно посилюються. Душа і тіло мисляться поетом як не тотожні суб'єктові, вони відмежовуються від «себе самого» та переміщуються (мігрують) за межі трансцендентного цілісного «Я». Як наслідок, фізичний світ, у якому перебуває митець, стає простором не-присутності. Натомість актуалізується мотив сну як спогаду-марення, який повертає сновидцю відчуття, збережені в емоційній пам'яті тіла. Цей свідомий «вихід всередину» є, по суті, способом «внутрішньої еміграції», що уможливує існування поета в неприйнятних для цього існування умовах: за межами власного фізичного тіла, але в силовому полі тіла ментального.

Ключові слова: тіло; біль; пам'ять; «внутрішня еміграція»; відчуження.

Поняття «внутрішньої еміграції» в сучасній гуманітаристиці співвідноситься насамперед із досвідом існування інтелектуалів в умовах авторитарної або, частіше, тоталітарної системи. На думку більшості дослідників, феномен «внутрішньої еміграції» виникає тоді, коли власне еміграція за межі країни з певних причин є неможливою, так само, як і повноцінна інтеграція в життя суспільства (чи окремої спільноти) в тих соціокультурних умовах, які створює та жорстко регламентує певна політична влада [5]. За такої ситуації людина змушена психологічно дистанціюватися від панівної ідеології та офіційних соціальних структур, однак не вступає у відкрите протистояння з ними, натомість займаючи позицію «непричетності» до політики держави. Тобто, позиція «внутрішнього емігранта» принципово відмінна від дисидента, адже він так чи інакше пристосовується до обставин реальної дійсності, водночас відмежовуючись від них [див.: 2].

Існує й інше, значно ширше розуміння «еміграції всередину» [4] як свідомого фізичного чи психологічного виходу за межі соціуму – не обов'язково через авторитарний чи репресивний тиск, а й унаслідок добровільного відмежування від будь-якої соціальної ідентичності через її несприйняття. Відтак, означення «внутрішній емігрант» може бути застосоване до всіх, хто «переймається збереженням власної свободи, занурений у самоспоглядання, декларує абстрактний гуманізм, взагалі припиняє спілкування з зовнішнім

світом», і чия позиція при цьому зумовлюється «політичною конфронтацією з будь-якою державною системою» [3] та психологічним розривом («mental dissociation») зі своєю країною чи оточенням [17, с. 198].

Із цієї перспективи тлумачення «внутрішньої еміграції» як свідомого відмежування всередині певної політичної системи або спільноти дає можливість розглядати її як один зі способів спротиву особистості зовнішньому тиску, форму протесту (більш чи менш активного) проти неприйнятних реалій життя. Це наближує феномен «внутрішньої еміграції» до дисидентства, водночас виявляючи їхню принципову різновекторність: метою дисидентського руху є відкрита демонстрація незгоди з чинною владою та ідеологією, прямий протест, спрямований на зміну ситуації; «внутрішній емігрант» рухається ніби в зворотному напрямку – за межі або всередину ситуації, де намагається витворити власний автономний простір відносної психологічної (а за можливості й фізичної) безпеки. При цьому стан «внутрішнього емігранта» може набувати різних форм неприйняття, від ігнорування дійсності до її повного нівелювання – аж до самознищення (наприклад, девіантна чи провокативна поведінка), але, як і у випадку звичайної еміграції, у світовідчутті такого «аутсайдера» важливим є ностальгійний мотив утраченої батьківщини, яка перетворюється в його уяві на символічний «простір без місця» («espace sans lieu» [16, с. 87]).

Однак у ситуації відчуження можуть опинитися не лише ті, хто прагне ізолювати себе від впливу державних інституцій, а й найбільш активні дисиденти, яких починає ізолювати сама держава в межах своєї території. В умовах остракізму, ув'язнення, одиночної камери, психіатричної палати, заслання тощо, перебуваючи під тотальним контролем, людина змушена «емігрувати» всередину себе, вибудувати окремих, інакший вимір буття, аби зберегти власну тожсамість і, наскільки це можливо, нейтралізувати зовнішній тиск. І не останню роль у цьому процесі відіграє тілесний модус.

Вочевидь, будь-яка форма еміграції формує специфічне світовідчуття, через яке вигнанець позиціонує себе у певному чужому/ворожому фізичному просторі, що, зокрема, позначається й на суто тілесному досвіді переживання себе у світі. Однак у ситуації «внутрішньої еміграції», яка не обов'язково передбачає територіальні переміщення, власне тілесні відчуття та соматичні реакції можуть набувати особливого симптоматичного характеру та увиразнювати психологічний стан відчуження, відмежування особистості від небажаної дійсності.

У поетичному дискурсі проблема еміграції відтворюється як безпосередній емоційний досвід, пов'язаний насамперед із мотивами пам'яті/забування, самотності/усамітнення, існування/неіснування, свого/чужого (ворожого) світу, власної/колективної ідентичності, які досить чітко маркуються через тілесні кореляти, витворюючи специфічну метафорику художнього світу письменника-емігранта.

З такої перспективи надзвичайно цікавим є досвід «внутрішньої еміграції», осмислений через тілесну символіку, в поетичній творчості Василя Стуса. Його статус як найбільш відомого українського дисидента, який послідовно протистояв радянській репресивній системі, дещо затьмарює власне поетичну творчість митця. Про цю проблему літературознавчої рецепції текстів В. Стуса неодноразово писали, зокрема, Д. Стус [13, с. 3–4], Ю. Шерех [15, с. 57], М. Павлишин [6, с. 159–160, 172] тощо, наголошуючи на необхідності «подолання стереотипів сприйняття В. Стуса» [8] та виявлення універсальних, загально-людських культурних смислів його творчості. Пропонований у цій статті дискурсивний аналіз тілесного виміру світовідчуття, відображеного у віршах В. Стуса, дає можливість відійти від вже усталеного канону й виявити глибші, особистісні основи способів переживання складних екзистенційних ситуацій, які формують оригінальний стиль поета та певною мірою увиразнюють його філософію буття.

Тіло людини зберігає перманентну пам'ять про всі пережиті нею досвіди – фізичні, емоційні, ментальні, екзистенційні тощо. У вербальному вияві вони зазвичай апелюють до фізичних відчуттів і станів, із якими асоціюються (запахи, звуки, смак або дотик, біль, млюсть, насолода чи заціпеніння), а також до власне тілесної символіки. Більше того, як доводять численні дослідження, «пам'ять тіла зберігає значно більше інформації, ніж свідомість» [7]. Найчастіше повторювані образи, пов'язані з тілом, тлумачать як

певні «соматичні маркери», через які свідомість конститує своє буття у світі.

У поезії В. Стуса можна виокремити кілька таких тілесних корелятів: крик, біль, кров, горло, руки (долоні), жили, серце, очі, лице. Серед них найбільш складну семантику має образ горла, пов'язаний із подихом, голосом, кров'ю (крововиливом), пульсом, і навіть початком існування («І я спливаю не за течією, / але всупір – неначе в горловину / пролитих криків. Ніби повертаюсь / до давнього народження»). Це і символ невпинного, справжнього життя («і син біжить, / як з горла кров біжить!»), і спосіб говоріння, проговорювання себе у творчості («А вірші йдуть, і йдуть, і йдуть, / неначе кров із горла»).

Центральним екзистенціалом (і лейтмотивом) усієї творчості митця є біль, який може набувати як негативних конотацій (чорний, пекельний, стражденний), так і позитивних (молодий, ярий, свавільний), оскільки постає основним, засадничим принципом людського буття:

*ти в цьому світі – лиш кавалок муки,
отерплий і розріджений, мов ртуть* [10, с. 57].

Для В. Стуса біль є радше бажаним відчуттям, це означник усвідомленого життя – його необхідна передумова й домінанта, що вбудовується у світоглядну концепцію смертеіснування/життєсмерті («Сховатися од долі не судилось»). Жива душа, навіть заблукана «межисвітів», у просторі «чужого існування», оприявнює себе, а отже – болить:

*розпечена, аж біла з самобою,
як цятка пекла, лаконічний крик
усесвіту, маленький шротик сонця,
зчужілий і заблуканий у тілі* [10, с. 97].

Несподіваним у цьому контексті є спосіб співвідношення свідомого себе ліричного суб'єкта та його фізичного тіла, яке вивищується у своїй присутній екзистенції над «Я» і до якого суб'єктові ще треба дорости. Біль виявляється не стільки фізичним, скільки метафізичним переживанням – він означає життя, але відокремлюється від тіла як символу онтологічної цілісності, повноцінної включеності в органічний плін буття.

*Ти, народившись, виголів лишень,
а не приріс до тіла. Не дійшов
своєї плоті* [10, с. 97].

Приростання/доростання до власної плоті для В. Стуса – це болісний шлях самовдосконалення, здатність зрєктися себе, власного Его, аби набути справжньої виповненості буттям – абсолютного чуттєвого злиття зі світом у всій його повноті. Адже лише граничне екзистенційне переживання моменту тут-буття як єднання зі світом через біль дає можливість прийняти своє існування й наповнити його сенсом:

*Ти тут. Ти тільки тут. Ти тут. Ти тут –
на цілий світ! І поєдинчим боєм
обперся об натужні крони сосон.
А стогін їхній, вічністю пропахлий,
вивищує покари до покор* [10, с. 49].

Іншим важливим аспектом Стусової концепції буття є «яріння» – пристрасть, яка має сповнювати кожний момент життя людини і яка, власне, й робить

людину по-справжньому живою. Ця пристрасть проявляється або як любовний шал, у якому можна «стратити межу собі самому», або як шал самого життя – боротьби, змагання, сваволі чину, в якому можна дорости до себе самого, виповнити себе. За будь-яких контекстів і ситуацій, для поета це завжди момент максимального емоційного «горіння» – від відомого «ярій, душе, ярій, а не ридай» до пізнішого «душа втікає твого тіла, / спрожогу в тілі роблячи діру» [10, с. 284]. Несамовитість, сатаніння, пречистий гнів, ярій біль – стани найвищої «проби», здійсненого самосвідомого буття в його найповнішому екзистенційному сенсі.

При цьому усвідомлений плин життя мислиться поетом як повернення до початків світу, пригадування того, що вже колись відбулось і має знайти своє завершення – виповнитись собою – через смерть. Таким чином актуалізується концепт пам'яті – як упізнавання, пригадування та притомності існування людини у світі:

*Давно забуто, що є жити
і що є світ і що є ти.*

У власне тіло увійти

дано лише несамовитим [10, с. 119].

Тобто, максимальним виявом живого (*несамовитого*) життя є не просто пам'ять, а пам'ять тіла – як найбільш тривка і справжня сутність існування, його квінтесенція. Водночас, саме повноцінне, пристрасне тілесне буття є знаком його проминання, бо «вияви – самострати», і тільки скам'яніла твердь «знає самозбереження» [10, с. 47].

Усі спогади, які з'являються в поетичному світі В. Стуса, завжди пов'язані з тілесними відчуттями. При цьому, якщо тіло згадується як об'єкт (наприклад, тіло коханої), то переважають візуальні образи:

*І разом з тобою ми заходимося визбирувати
роздратовані уста, очі, пам'яті,
погляди, губи, плечі,
розиукаємо все – до найменшого панігтя,
щоб, затиснена в себе, як в кулачок,
ти ставала цільною й неушкодженою,
реставрована для мого охриплого
горлового шепоту щастя* [10, с. 51].

У наведеній цитаті в переліку значимих для відновлення тожсамості частин тіла з'являється категорія спільних для суб'єкта і об'єкта «пам'ятей» – пригадування себе, власних відчуттів, що є своєрідною «точкою зборки», територією контакту, яка включає людину в момент теперішнього, перетворює «очі» на «погляд», а «роздратовані уста» – на «губи». Але відбувається це перетворення не лише через суб'єкта, його активну, візуально фіксовану дію (*реставрацію*), а й задля нього самого, його «шепоту щастя».

Суб'єктне тіло фіксує насамперед дотики, звуки (як, наприклад, «охриплий горловий шепіт», який поєднує ці два відчуття) і запахи – особливо запахи, саме через них (у них) зберігається найбільш тривка емоційна пам'ять. Пахне в поезії В. Стуса все, що пов'язане з важливими, знаковими переживаннями: той самий запах дитинства мають червоні яблука,

земля, людська кров, соняшники, бджоли і сльози (поема «Потоки»); пахнуть «тужливі долоні» і «губи гіркі» у дружини; і навіть самі вірші також «пахнуть рудою, котра / уже напівзабута, / і пахнуть м'ятою» [10, с. 139].

Пам'ять у поета (якщо це не дитинство і не еротична лірика) переважно болісна: спогади, як ножі; чуття землі – «як виболілий сон»; образ коханої – «цятка мого болю». І це саме той біль, який тримає/оприявнює людину в світі, робить її притомною. Тобто, відчувати біль, усвідомлювати і приймати його – це здійснювати власне життя як правдиве, відчутне на дотик фізичне існування. Тільки живе (і притомне – свідоме себе) тіло здатне відчувати біль. Так само й пам'ять має боліти, аби залишатися живою матерією, ментальним тілом особистості.

Протилежний стан – не-пам'яті, забуття означає втрату ідентичності та простір не-існування, не-включеності в загальний плин буття:

Ріка життя уже тече повз мене.

*І жди-не-жди, і скільки не чекай –
та оббігає течія шалена*

забуту гору і забутий гай [10, с. 341].

У життєвій ситуації В. Стуса таким простором не-існування стає реальний час від 12 січня 1972 року – з моменту ув'язнення. У вірші «Уже тоді, коли пірнувши в ліс» спогади про останні дні перед арештом тлумачаться поетом як тривожні знаки наближення лиха, що проявляються через фізичні відчуття завмирання, застигання тіла (*оклякли руки, затерпле серце, здубілі артерії*) та навколишнього простору (*похнюплені тягучі ліхтарі, тривожний безрух*). Усі моменти живого контакту зі світом сприймаються як загрожені:

*яким війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчизні, отут,
де край мені здавався серцем серця,
а стогін крові – обрій знакував!* [11, с. 292]

Так, ніби процес психологічного відчуження від світу, до якого суб'єкт більше не зможе належати, розпочинається ще до фактичної ізоляції. Як автор усвідомлює вже згодом, це болісне почуття відчуження від усього, що складало сутність його існування (*серце серця*), виявилось остаточним прощанням не лише з найбільш значимими для В. Стуса життєвими орієнтирами, але й – по факту – із самим собою:

*Я непомітно перейшов между
самого себе. І лежу на споді
вітчизни, пам'яті, жаги, свободи,
не знаючи, що Богові скажу
за цю міграцію душі та тіла* [12, с. 194].

У цьому тексті, датованому березнем 1972 р. (майже через два місяці після арешту), душа і тіло мисляться поетом як не тотожні суб'єктові, вони відмежовуються від «себе самого» та упосліджуються – переміщуються (мігрують) за межі трансцендентного цілісного «Я» й опиняються «на споді» – у просторі не-присутності.

Таке специфічне відмежування від власних тілесних відчуттів та емоцій, спровоковане ситуацією неприйнятної зовнішньої примусу, насильства,

можемо трактувати в категоріях «внутрішньої еміграції», причому в її крайніх формах, які межують із ескапізмом. Тим більше, що вся поведінка В. Стуса в ув'язненні та на заслання демонструє свідоме й послідовне неприйняття поетом радянської політичної системи як «системи наруги над людиною і її елементарними правами» [12, с. 381]. Найбільш промовисті жести цього неприйняття – реальна відмова від радянського громадянства та, певним чином, символічна відмова від реального життя. Заяву про відмову від громадянства В. Стус писав двічі, і в другій, датованій 18.10.1978, наголошував: «мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся» [12, с. 381]. Символічною відмовою від життя можна вважати, зокрема, протестні голодування (аж до останнього, оголошеного поетом «до кінця»), якими В. Стус реагував на прояви несправедливості як по відношенню до нього, так і стосовно інших політичних в'язнів. Для нього, вочевидь, це був мало не єдиний приступний спосіб зберегти себе – власну притомність і особисту людську гідність. Ю. Шерех визначив таку безкомпромісну позицію митця як витворення «психологічного комплексу камікадзе високої і остаточної життєвої місії» [15, с. 28]. Ідея віднайдення себе через самозречення, добровільну, а в контексті тотального контролю і примусу – самовільну відмову від реального життя заради життя справжнього, істинного («раптове самоспалення і вічне / навернення до тіла» [11, с. 400]), у творах періоду заслання стає провідним концептом, засадничим принципом самосвідомого буття. Поет постійно наголошує самочинність свого вибору: *самоштрапа, самовигнання, самопогиба, самокасування* апелюють одночасно і до самотності, і до самоті цього смертельного протистояння системі:

*... В космічній стужі
відігріває нас лише вогонь
від самоспалення ...* [10, с. 375]

Натомість безпосередні тілесні відчуття, що визначають фізичне існування митця, все більше переходять у реєстр спогадів про минуле або окремі моменти «відживленого» переживання в теперішньому (побачення з рідними, сновидіння, візії, фрагменти пейзажу, які нагадують про домівку).

Тіло у В. Стуса не просто є частиною живого світу – воно безпосередньо включене в органічний природний простір буття, і втрата цього простору призводить до втрати можливості повноцінного тілесного переживання світу – власне, життя в його екзистенційному тлумаченні. Тілесна відмежованість від місця фізичного перебування поета означається соматичними маркерами холоду і сліпоті, а також різкою зміною просторових координат. Тюремна камера чи територія заслання – це штучний простір, поділений на квадрати (*квадратне серце – в квадратнім колі, квадратне сонце, квадратний крок*) або ж антипростір, безмежна й безбарвна пуста (*порожній пісок, мертва пустеля, де пусто, і голо, і чорно довкруг*). М'які пластичні лінії природного світу, позначені плинністю, сповнені звуками й запахами, заступає геометрія гострих кутів:

*... Квадратура
таємних бід і ромби самоти,
і прямокутники старих напастей,
і лінії спадні усевпокори,
і вертикальний понадірний щем* [11, с. 200].

На нові – гранично жорсткі – умови існування тіло поета реагує блокуванням відчуттів: сліпотою (*осліплі пальці, сліпа душа, напівосліплий дух*) і спалахами «глухонімого болю». Не лише людське тіло, але й увесь світ стає холодним, сліпим і глухим («неба висліпла полуда»; «тюремних досвітків сліпа, як близна, ртуть»; «глухоніма вода»; «сліпуче небо – сліпить смертями!» тощо). І саме це взаємне відчуження призводить до катастрофічного руйнування основ буття, що завдає свідомому неминучості цієї катастрофи суб'єктові майже фізичного болю: «Свідчаддя / обламаних небес скалками сйива / обраное тужавий погляд» [11, с. 200].

Відтак, тіло ніби «вмикається» з реальної, теперішньої для автора дійсності, а всі відчуття зосереджуються на спогадах про минуле та проєкціях можливого, але втраченого майбутнього. Простір фізичного перебування ліричного суб'єкта маркується як «обезземелений», «безкрай» та «безберегий», це порожня територія смерті як холодної пустки, не-буття, де «чорний-чорний ворон», провісник апокаліпсису, окреслює «мезолітичні кола, мов діри всесвіту».

Небо без землі, як і душа без тіла, тобто без межі, яка надає форму і зміст життєвим потенціям духу, позбавляє існування чинності, точки опертя. Цей мотив дуже близький до проблеми безгрунтяства, яке Ю. Шерех розглядав, зокрема, й як стан внутрішньої еміграції «втікачів усередині країн» [14, с. 390]. Для В. Стуса, як можна побачити з попереднього аналізу, проблема закорінення є життєво необхідним відчуттям екзистенційної причетності до світу, присутності в ньому. І це не лише органічна поєднаність із живою матерією світу (природним середовищем, рідною землею тощо), але й буквальна закоріненість у власну матеріальну сутність, закоріненість у тіло. Душа, яка втрачає здатність чути свої «прикорні», тобто зв'язок із тілом, втрачає орієнтири для цілеспрямованого руху, а отже – розвитку («Ми радо полишаєм власні гнізда» [12, с. 185]).

І, водночас, янгольський дух, «припнутий гострожалими списами / до тіла власного – хреста подоба», втрачає «право самоунікання, / самопереростання скрайніх меж» [10, с. 146]. У цьому вірші, що починається рядком «Ти, янголе, закинутий у пекло» і датується 31 січня 1972 р. (третій тиждень після арешту), до семантичного поля «тіла», котре має свої фізичні потреби та обмеження, належать також «кохані, друзі, сподівання», «жалка самотність», «очужілістю пойнята ніч» – тобто, прив'язаність до фізичного існування, залежність від усього, що емоційно поєднує людину зі світом, стає додатковим покаранням, жертвовною пасткою для бунтівного духу.

Власне тіло поета перетворюється на «вертикальну трумну», в якій ув'язнена «рознапрямкована глуха душа»:

*Затиснутій минулим і майбутнім,
тобі ані знайтись, ні загубитись –
ти мого тіла яро-чорна тінь* [12, с. 185].

Між минулим і майбутнім замість теперішнього опиняється «зависла» душа. Без тіла (вона лише його болісна, яро-чорна, тінь), затиснута між спогадами й марними сподіваннями, в алієнованому просторі нежиття, душа відірвана не лише від власної живої плоти, але й від самого суб'єкта («летиш на відстані від мене, вабиш»). А розщеплення особистості на мертве (змертвіле) тіло, дезорієнтовану душу та рефлексуюче «Я» призводить і до тотального розпаду світу, в якому неможливе поєднання не лише «душі із тілом, радості – з журбою», але також і онтологічних первнів буття: «життя зі смертю» та «неба із землею».

Відповідно, на протигагу концепту фізичної смерті як застигання простору та знетілення з'являється мотив сну – як спогаду-марення, що повертає сновидцю втрачені тілесні відчуття, а отже – самого себе. Точніше, власне відображення:

*І ось воно: відбитком по воді
Враз попливло сумне твоє обличчя*

...

Тепер себе – пізнаєш по біді?

По сивій голові – тепер пізнаєш? [10, с. 153]

Упізнавання себе у плинному образі на воді (яке розходиться *рудими пасмугами*) викликає в пам'яті поета спогад про схожу ситуацію з минулого, коли йому «жадана стрілась доля – вічі в вічі», що загострює усвідомлення втраченого, непрожитого життя, нездійснених сподівань: «не в себе, ти від себе повертаєш».

Межа між тим, що відбулось раніше, і тим, що могло б відбутись у майбутньому, постає в художньому світі В. Стуса своєрідним лімінальним простором, у якому емоційна пам'ять, зафіксована в тілесних відчуттях, переплітається з уявними візіями та сновидіннями і витворює інший, фантомний (або символічний) вимір буття.

*Тримайся бо потойбік. Ти – за гранню,
де видиво гойдається святе.*

*Там – Україна. За межею. Там,
лівіше серця* [12, с. 251].

Вольовим зусиллям суб'єкт свідомо перетворює себе на емігранта, який носить свою батьківщину з собою, ближче до серця. Вона за межею теперішньої реальності, і саме там, *потойбік*, прагне перебувати митець. Образ рідної землі болить, і тим самим відживлюється, стає відчутним фізично, а отже – утіленим, справжнім. «Сни в житті заслання-в'язня – частина його біографії, а в поезії – брама в іншу реальність», – зауважував щодо цієї особливості творчості В. Стуса Ю. Шерех [15, с. 34].

Однак певні мотиви, характерні для стану «внутрішньої еміграції», наявні й у поезіях, написаних В. Стусом задовго до ув'язнення – коли тиск репресивної системи тільки починає посилюватись. За спогадами поета – це десь після 1962 року (див. лист до дружини від 16.05.1981 [12, с. 405]). Так, у вірші, «Безсонної ночі», датованому 1964 р., з'являється саме поняття еміграції – як тривожного передчуття

загроженості існування, відчуження й ідентифікаційної кризи:

Емігрантом. Йй-богу. Ліжка.

І на ковдрі – од вікон – грати.

*І подушка моя скуйовджена,
і скуйовджена голова* [10, с. 41].

Тут образ ліжка-емігранта стає метафорою загальної проблеми (не)віднайдення свого місця у світі (*подушка моя скуйовджена*), прямо пов'язаної з пошуками себе самого, своєї суті (*скуйовджена голова*). А стан неспокою та непевності, загубленості в раптово зчужілому просторі нічної кімнати посеред «притахлого Києва» виводить і в цьому творі, і загалом у поезії періоду «Зимових дерев» (1970 р.) на екзистенційні мотиви самотності, тривоги, сенсу існування і смерті.

У художній концепції В. Стуса, яку він розгортає в роботі «Зникоме розцвітання» (1971 р.), присвяченій творчості В. Свідзінського, проблема екзистенції – усвідомленого буття – тлумачиться водночас і як загальнолюдська, і як суто мистецька духовна колізія. «Людині, що відчула власне сирітство і неприхищеність у світі, стало важко під зголомнілим небом... І тоді вона вдаряється у втьоки – од світу і од себе» [12, с. 362–363]. Формою «капітуляції перед труднощами існування» для такої людини стає мистецтво, яке підміняє реальне життя культом страждання: «Відучуючи нас жити, мистецтво навчає смерті». У такій трагічній перспективі митець виявляється тим самим духовним камікадзе, про якого писав Ю. Шерех, він приречений: «Бджола, випускаючи жало, помирає. Так і митець» [12, с. 357]. Тобто, відповідно до цієї концепції, будь-який поет – це апріорі аутсайдер-смертник, який відмовляється від «нормального існування» заради «втраченого й неосягненого», він «шукає самого себе – в тому обширі, яким він – завжди всупереч реальності – визначає простір своєї індивідуальності. Але, шукаючи іще себе, він губить і те, що має» [12, с. 356].

Означені у «Зникому розцвітанні» проблеми фатальної розірваності біологічного чуттєвого та розумового революційного начал, творчості як неминучого відчуження від світу та загальної катастрофічності світобуття великою мірою стають підґрунтям, на якому будується кодекс «внутрішнього емігранта», що ним керується В. Стус до останніх хвилин свого життя. Зовнішній тоталітарний тиск лише посилює і поглиблює цю настанову. Насправді в екзистенційну пастку людина заганяє себе сама: «З жахом ми зрозуміли, що всі ріки історії течуть назад. ... ми стаємо жертвами своєї історії, своїх діянь, жертвами самих себе» [12, с. 364].

Той самий мотив зворотного руху (супроти течії часу, «від гирла до джерел») є наскрізним і в поетичному дискурсі В. Стуса. Майбутнє – непрозоре («Зазираю в завтра – тьма і тьмуца тьма»), а теперішнє цілком і повністю складається з фрагментів минулого («Все життя – неначе озирання / у минулий вік. Через плече» [10, с. 124]), тобто є лише імітацією справжнього життя тут-і-зараз. Повернення до витоків існування, у час «ще до народження» може

«обнулити» ситуацію, знівелювати перейдене життя як не-чинне, бо «мертвий ти еси / у мертвм світі» [12, с. 107].

В умовах ув'язнення ці складні часові нашарування набувають нових смислів. За спостереженням Ф. Зімбардо, в ситуації тотального контролю або жорсткого соціального тиску дуже важливо утримувати часову перспективу, спиратись на особисте минуле (пам'ятати, хто ти є) й апелювати до майбутніх наслідків своїх дій, аби не загубити себе у «вічному теперішньому», зменшити його вплив, бо «коли минуле та майбутнє об'єднуються, щоб стримати крайнощі теперішнього, ситуація втрачає владу» [1]. У поетичній рецепції В. Стуса перспектива майбутнього видається неможливою в принципі, тому вона переноситься в минуле, тим самим закріплюючи час («майбутнє – все в минулому»), але за межами теперішнього. Цей рефлексивний «рух в середину себе самого» [15, с. 33] стає для письменника противагою і, мабуть, порядком від руйнівної дійсності, способом самозбереження:

*Ми нібито обернені свічаддя –
Єдиновласну душу світлимю* [11, с. 140].

Адже, оскільки для В. Стуса тілесна включеність у життя – це безпосередня включеність у простір питомого фізичного існування, втрата органічного для нього простору призводить до втрати самої можливості тілесного переживання життя

(«Обрушилась душа твоя отут, / твоїх грудей не стало половини» [10, с. 189]). Як наслідок, поет вибудовує фантомне буття – у спогадах і мареннях:

*Верни до мене, пам'яте моя!
Нехай на серце ляже ваготою
моя земля з рахманною журбою*

...
*Нехай Дніпра уроча течія
бодай у сні, у маячні струмує* [10, с. 201].

Його життя зосереджується у просторах пам'яті як пригадування й реконструювання минулого і розуміється ним самим як рух назад – і не лише до часів молодості й дитинства, а значно далі – у сни, «котрими ти почався / ще до народження» [10, с. 162].

Це умовне тривання в умовному просторі «самосну», де поет сам себе снить, де «самопроминання – твій приділ» [10, с. 167], а віднайдення власної цілісності – перманентне занурення у спогади, бо все майбутнє вже відбулось (або мало відбутись) у минулому («і всеспогадюю – немов живу» [10, с. 242]), і є способом «внутрішньої еміграції», що уможливило існування поета в неприйнятних для цього існування умовах: за межами власного фізичного тіла, але в силовому полі тіла ментального. Так через пам'ять тіла (і глибше – пам'ять втраченого світу: «Забуте небо / болить, як ампутувана рука» [10, с. 162]) та її вербальну символізацію у віршах В. Стуса реалізується фантомна соматика нездійсненого буття.

Список використаних джерел

1. Зімбардо Ф. Эффект Люцифера. Почему хорошие люди превращаются в злодеев [Електронний ресурс] / Филип Зімбардо. – Режим доступу : http://loveread.ec/read_book.php?id=45825&p=179.
2. Иванова Е. Ф. Феномен внутренней эмиграции [Електронний ресурс] / Е. Ф. Иванова // Библиотека. Век толерантности. – Выпуск 1–2. – Режим доступу : <http://www.tolerance.ru/VT-1-2-fenomen.php?PrPage=VT>.
3. Кауфман Л. С. Творчество писателей-антифашистов в Германии в годы нацизма. Проблематика. Поэтика : автореф. дис. ... доктора филол. наук : спец. 10.01.05 «Литература стран Западной Европы, Америки и Австралии» [Електронний ресурс] / Лия Соломоновна Кауфман. – Москва, 1983. – Режим доступу : <http://www.dissertcat.com/content/tvorchestvo-pisatelei-antifashistov-v-germanii-v-gody-natsizma-problematika-poetika>.
4. Литинская Д. Г. Типы современного эскапизма и феномен экзистенциального эскапизма / Д. Г. Литинская // Ярославский педагогический вестник. – 2012. – № 1. – Том I (Гуманитарные науки). – С. 308–311.
5. Маслов О. Ю. Новая «внутренняя эмиграция» в России начала XXI века [Електронний ресурс] / Олег Юрьевич Маслов. – Режим доступу : <http://www.polit.nnov.ru/2006/05/23/emigration/>.
6. Павлишин М. Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса / Марко Павлишин // Павлишин М. Канон та іконоста : Літературно-критичні статті. – К. : Видавництво «Час», 1997. – С. 157–174.
7. Поссемайер И. Память тела [Електронний ресурс] / Инесс Поссемайер // GEO. Непознанный мир: Земля. – 2013. – № 8 (185). – Режим доступу : <http://www.geo.ru/nauka/pamyat-tela>.
8. Поліщук Я. Творчість Василя Стуса в геокультурному контексті... / Ярослав Поліщук // Ucrainistica : [зб. наук. праць]. – 2011. – Вип. 9 / [ред.-впоряд.: М. Вербовий, Я. Поліщук]. – Кривий Ріг ; Краків : [б. в.]. – С. 48–59.
9. Стус В. Зникоме розцвітання / Василь Стус // Стус В. Таборовий зошит : Вибрані твори / [упор. Д. Стус]. – К. : Факт, 2008. – С. 356–373.
10. Стус В. Палімпсест : Вибране / Василь Стус. – К. : Факт, 2003. – 432 с.
11. Стус В. Палімпсести. Вірші 1971–1979 років / Василь Стус ; [упор. Н. Світлична ; вст. стаття Ю. Шевельова]. – Сучасність, 1986. – 480 с.
12. Стус В. Таборовий зошит : Вибрані твори / Василь Стус ; [упор. Д. Стус]. – К. : Факт, 2008. – 452 с.
13. Стус Д. Етика Василя Стуса : [передмова] / Дмитро Стус // Стус В. Таборовий зошит : Вибрані твори / Василь Стус ; [упор. Д. Стус]. – К. : Факт, 2008. – С. 3–7.
14. Шерех Ю. Зустрічі з Заходом / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. – У 3 т. – Т. 1. – Харків : Фоліо, 1998. – С. 390–423.
15. Шерех Ю. Трунок і тругизна. Про «Палімпсести» Василя Стуса / Юрій Шерех // Стус В. Палімпсести. Вірші 1971–1979 років / [упор. Н. Світлична ; вст. стаття Ю. Шевельова]. – Сучасність, 1986. – С. 17–58.

16. Althusser L. Montesquieu. La politique et l'histoire / Louis Althusser. – Paris : Presses Universitaires de France, 1974. – 126 p.
 17. Europe's 1968: Voices in Revolt / [ed. by Robert Gildea, James Mark, and Anette Warring]. – Oxford : Oxford University Press, 2013. – 400 p.

Н. М. Лебединцева,

Черноморский национальный университет имени Петра Могилы, г. Николаев, Украина

**ЗА ГРАНИЦАМИ ТЕЛА:
ПРОБЛЕМА «ВНУТРЕННЕЙ ЭМИГРАЦИИ» В ПОЭЗИИ В. СТУСА**

Статья посвящена исследованию дискурса телесности в поэзии В. Стуса. Дискурсивный анализ наиболее значимых для художественного мира В. Стуса соматических маркеров позволяет утверждать, что именно телесные ощущения являются онтологической предпосылкой процессов самоосознания и переживания поэтом своего присутствия в мире. В ситуации постоянного внешнего контроля (тюрьма, ссылка, лагерь особого режима) вообще свойственный художественному мировосприятию В. Стуса экзистенциальный конфликт углубляется, мотивы внутреннего разрыва телесного и духовного значительно усиливаются. Душа и тело мыслятся поэтом как не тождественные субъекту, они отчуждаются от «себя самого» и перемещаются (мигрируют) за пределы трансцендентного целостного «Я». Как следствие, физический мир, в котором находится поэт, становится пространством не-присутствия. В то же время актуализируется мотив сна как воспоминания-грёзы, который возвращает сновидцу ощущения, сохраненные в эмоциональной памяти тела. Этот сознательный «выход внутрь» является, по сути, способом «внутренней эмиграции», которая делает возможным существование поэта в неприемлемых для этого существования условиях: за пределами физического тела, но в словом поле ментального.

Ключевые слова: тело; боль; память; «внутренняя эмиграция»; отчуждение.

N. M. Lebedyntseva,

Petro Mohyla Black Sea National University, Mykolaiv, Ukraine

**BEYOND THE BOUNDARIES OF THE BODY:
THE PROBLEM OF 'INNER EMIGRATION' IN VASYL STUS'S POETRY**

The article is devoted to the study of corporal discourse in Vasyl Stus's poetry. This famous writer-dissident used different writing practices as a way of self-reflection and for keeping his own identification reference points under the conditions of total repressive strain during his imprisonment and expulsion. The discursive analysis of the most important for Vasyl Stus's artistic world somatic markers such as a shout, pain, blood, a throat, palms, smells, etc. as well as the existential motifs of loneliness, death, estrangement, gives the reason to state that corporal feelings are the most important ontological condition of the poet's comprehension of the processes of self-awareness and experiencing his own existence in the world. The existential conflict, characteristic of V. Stus's fictional world outlook in general, greatly aggravates in the situation of constant supervision and control (imprisonment, expulsion, strict regime camps). The motif of the break between corporal and spiritual become more and more powerful. The poet perceives the body and the soul not as belonging to the same subject but as estranged from each other and transmitted (migrated) beyond the boundaries of the transcendental whole 'Self'. As a result, the real physical world where the artist stays becomes a space of no-presence. Instead if it, the motif of the sleep as a recollection-delirium which returns the sleeper the feelings kept in the emotional memory of the body becomes more actualized. In fact, this conscious 'exit inside' turns out to be a way of 'inner emigration' which makes the poet's existence in unacceptable conditions possible. So, he exists beyond the boundaries of his own physical body but within the force-field of his mental body. The discourse of emigration in V. Stus's poetic reflections is also realized through the motifs of motherland lost, which turns into a painful symbolic 'space without a place', of the problem of being uprooted and the opposition of individual and national memory.

Key words: a body; pain; memory; 'inner emigration'; estrangement.